

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DEĞER ZİNCİRİ ANALİZİ TARTIŞMALARININ POLİTİK EKONOMİSİ

Burhan ÖZALP¹, Nevzat Evrim ÖNAL²

Öz

Değer zinciri analizi (DZA) bir sektörü kapsamlı bir şekilde incelemek ve zincirdeki kapitalist ilişkileri anlamak için yaygın olarak kullanılan bir yaklaşımdır. DZA yaklaşımlarının özetle ülkelerin kalkınmasına katkı sağladığı iddia edilmektedir. Dünyada yarım asırdan fazla bir süredir DZA üzerine tartışmalar yapılmasına rağmen, özellikle Türkiye’de yapılan birçok DZA çalışmasında Micheal Porter modeli temel alınmakta ve DZA ile ilgili tartışmalara yer verilmemektedir. Fakat Micheal Porter öncesinde 1960’larda ve 1970’lerde, bununla birlikte Micheal Porter sonrasında 1990’larda ve 2000’lerde yapılan tartışmalar bugünkü DZA tartışmalarının ortaya çıkışında etkili olmuştur. Bu nedenle DZA tartışmalarında Approche Filière, Meta Zincirleri, Küresel-Değer Zinciri, Küresel Üretim Ağları yaklaşımları arasındaki ilişki tarihsel, politik ve ekonomik olarak kurulamamaktadır. Bu durum da DZA tartışmaları arasındaki sürecin bir bütün olarak değerlendirilmesini ve DZA çalışmalarının daha eleştirel bir şekilde ele alınmasını engellemektedir. Bu çalışmanın amacı, geçmişten günümüze DZA tartışmalarını tarihsel bir temelde ortaya koymak ve politik ekonomi açısından değerlendirmektir. Sonuç olarak, DZA üzerine yapılan tartışmalarda aslında bir şekilde kapitalist üretim ilişkilerinin nasıl işlediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Değer Zinciri Analizi, Approche Filière, Meta Zincirleri, Küresel-Değer Zinciri, Küresel Üretim Ağları

JEL Sınıflaması: F50, E23, R39

THE POLITICAL ECONOMY OF THE VALUE CHAIN ANALYSIS DISCUSSIONS FROM THE PAST TO THE PRESENT

Abstract

Value chain analysis (VCA) is a widely used an approach to examine a sector comprehensively and to understand capitalist relations in chain. It is claimed that VCA approaches contribute to the development of countries in summary. Although discussions on VCA have been done for more than half a century in the world, especially many value chain studies done in Turkey are based on Micheal Porter model and arguments on VCA are not included. Yet, the debates made in the 1960s and 1970s before Micheal Porter, however in the 1990s and 2000s after Micheal Porter were influential in the emergence of today's debates of the VCA. Therefore, the relationship between Approche Filière, Commodity Chains, Global-Value Chain, Global Production Networks cannot be established historically, politically and economically in discussions of the VCA. This situation prevents evaluation of the process between discussions on VCA as a whole and consideration of the VCA studies more critically. In this study, discussions from the past to the present on VCA have been presented on a historical basis and evaluated in terms of political economy. Consequently, in the discussions on VCA, it is seen how the capitalist production relations work in a way.

Keywords: Value Chain Analysis, Approche Filière, Commodity Chains, Global-Value Chain, Global Production Networks

JEL Classification: F50, E23, R39

¹ Ar. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, bozalp@cu.edu.tr, burhanzalp@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4431-9358

² Doç. Dr., Beykoz Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, nevzatevrimal@beykoz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5843-7289

1. Giriş

İnsanın üretken emek-gücünün bir meta olarak satın alınabildiği kapitalist üretim biçiminde ekonomik değer ve artı-değer nasıl ortaya çıktığına yönelik temel analiz ve bu sürecin eleştirisi Marx tarafından yapılmıştır (Marx, 1976, 1978, 1981). Bu analizin temelinde kapitalist üretim biçiminde ekonomik değer temel formu olan meta vardır. Meta, çok sayıda üretim sürecinin uç uca eklenmesiyle ortaya çıkar ancak metada bir potansiyel olarak varolan ekonomik değer, bu zincirin sonunda metanın tüketiciye satılmasıyla realize olur ve zincir boyunca bu realize olan değer zincirin tüm unsurları (üretim yanı sıra dolaşımı, finansmanı sağlayanlar da dâhil olmak üzere) arasında paylaşılır (Önal, 2021). Marx'ın özellikle *Kapital* eserinin ikinci cildinde üzerinde durduğu sermayenin dolaşım süreci de dikkate alındığında sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi olarak soyutlanan sürecin aynı zamanda bir değer zinciri olarak ele alındığı ve sürece esasen parçalar arasındaki çelişkiler ve rekabet üzerinden yaklaşıldığı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, aslında, meta zincirleri ya da değer zincirleri konusu yeni bir olgu değil, aksine Wallerstein'in (2000) dikkat çektiği üzere 16. yüzyıldan beri kapitalizmin ayrılmaz bir ögesidir. Ancak değer zinciri bir kavram olarak literatüre çok sonradan girmiştir.

Değer zinciri kavramı 1980'li yıllarda Micheal Porter ile literatüre girmiştir. Fakat Porter (1985) öncesinde yapılan çalışmalar değer zinciri kavramının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, Porter sonrasında diğer araştırmacıların yaptığı çalışmalar değer zinciri analizi (DZA) konusunun gelişmesini, farklı boyutlarla ele alınmasını sağlamıştır. Bu gelişmelerde ve tartışmaların farklı boyutlara taşınmasında dünyadaki kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi, ekonomi politikalarında köklü değişimlerin yaşanması ve ekonomi politikalarında yaşanan değişimlere bağlı olarak sermayenin ulus ötesi bir hale gelmesi etkili olmuştur (Behuria, 2020; Bellù, 2013; Neilson, 2014; Özalp ve Ören, 2014; Raikes vd, 2000; Rieple ve Singh, 2010).

DZA bir sektörü kapsamlı bir şekilde incelemek için kullanılan popüler, etkili ve zincirdeki kapitalist üretim ilişkilerini anlamak açısından önemli bir yaklaşımdır. Bu inceleme esnasında, DZA birbirine entegre olmuş üretici, işleyici, toptancı ve perakendeci gibi aktörler arasındaki organizasyon, koordinasyon, eşitlik, güç ilişkileri ve yönetim durumlarını göz önünde bulundurur. Böylece, DZA ürünün ilk üretiminden son tüketimine kadarki süreci detaylı bir şekilde inceler (Bellù, 2013; Gereffi vd, 2005; Gómez ve Ricketts, 2013; Helmsing ve Vellema, 2011; Kaplinsky ve Morris, 2001; Pietrobello ve Saliola, 2008; Porter, 1985; Rich vd, 2011; Webber ve Labaste, 2010). Bu detaylı inceleme araştırmacılara kapitalist süreçlerin zincirdeki aktörler için yarattığı fırsatları, kısıtları kavramayı ve güç ilişkilerinin zinciri nasıl domine ettiğinin anlaşılmasını sağlamaktadır (Neilson, 2014; Salvia, 2019).

Son yıllarda artan DZA çalışmaları zincirdeki problemleri belirlemeyi, fırsatlar yaratmayı, zinciri geliştirmeyi ve politika yapıcılara önemli bilgiler sağlamayı amaçladığı belirtilmektedir (Schmitz, 2005; Stamm ve Drachenfels, 2011; UNIDO, 2009). Bunun dışında, DZA çalışmalarının gıda güvencesinin, sürdürülebilir gelişmenin, adil gelir dağılımının sağlanması ve eşitsizliğin-yoksulluğun azaltılması gibi kalkınma amaçlarına katkılar sağladığı ifade edilmektedir.

Fakat bununla birlikte DZA yaklaşımlarının, başta Dünya Bankası (DB) olmak üzere, uluslararası kuruluşlar tarafından yoksulluğun azaltılması, kalkınmanın sağlanması başlıkları altında uluslararası sermayenin kır ve şehir yoksullarının ekonomilerine girişini kolaylaştırmak için sıklıkla kullanıldığı savunulmaktadır (Neilson, 2014). Ayrıca, 1990'larda Küresel Meta Zinciri (KMZ) kavramı olarak başlayan 2000'lerin başında Küresel Değer Zinciri (KDZ) kavramına dönüşen küresel zincir ilişkileri "Yeni Emperyalizm" olarak da değerlendirilmektedir (Swandi vd, 2019).

Türkiye'de tarım ve tarım dışı alanlarla ilgili olarak yapılmış değer zinciri analizi çalışmaları mevcuttur (Eraslan vd, 2008; Kuyucak ve Şengür, 2009; Alaca, 2010; Bülbül, 2011; Savcı, 2012; Azak, 2011; Aktoprak, 2019; Ashhan, 2019; Gümüş, 2019). Ancak yapılan bu çalışmalarda Porter (1985) modeli temel alınmış ve değer zinciri analizi ile ilgili tartışmalara girilmemiş, girilse bile dar kapsamda ele alınmış ve dolayısıyla sürecin politik ekonomi kısmından bir şekilde uzak durulmuştur.

Alemdar (2008) çalışmasında Porter modelinden farklı olarak Küresel Değer Zinciri (KDZ) kavramını ele almıştır. Alemdar (2008) KDZ yaklaşımının ortaya çıkışını kısaca ortaya koymuş fakat DZA tartışmaları ile ilişkilendirmemiştir.

Özalp (2019) yaptığı DZA çalışmasında DZA literatüründen faydalanılarak oluşturulmuş olan FAO'nun yaklaşımını kullanmış, fakat DZA tartışmalarını FAO'nun sunduğu çerçeve ile sınırlı tutarak tartışmalar arasındaki bağı kurmakta yetersiz kalmıştır.

Değirmenci ve Karaçimen (2019) yaptıkları çalışmada meta zincirleri analizi ile tarımın ekonomi politiği arasında güzel bir ilişki kurmalarına rağmen, meta zincirleri analizini Marx'ın meta yaklaşımı ve dünya sistemi teorisyenlerinin meta zincirleri yaklaşımı üzerinden kısa denilebilecek bir şekilde ele almıştır. Dolayısıyla, meta ve değer zincirleri analizleri üzerine kurulmuş olan Approche Filière, Meta Zincirleri, Değer Zinciri, KDZ, Küresel Üretim Ağları (KÜA) yaklaşımları arasındaki tarihsel sürece yer verilmemiştir.

Türkiye'de değer zinciri alanında Meta Zincirleri, Değer Zinciri, KDZ, KÜA yaklaşımları üzerinden yapılan ayrı ayrı çalışmalar bulunmaktadır. Ancak bu değer zinciri çalışmalarının çoğunluğu hem Porter (1985) modeline dayanmakta, hem de değer zinciri çalışmalarının geçmişte nasıl ortaya çıktığını, bugün nasıl devam ettiğini ve bu süreçlerin arkasındaki sınıfsal dinamikleri tarihsel ve politik ekonomi zemininde bütünlüklü olarak ele almamaktadır. Bu nedenle, çalışma yurtiçi literatüre bu yönde katkı koymaktadır.

Bu çalışmanın amacı DZA üzerine geçmişten günümüze yaşanan tartışmaları tarihsel temelinde ortaya koymak ve politik ekonomi açısından değerlendirmektir. Böylelikle, özellikle DZA çalışmalarına yeni başlamış araştırmacılar için DZA konusuna bütünlüklü bir bakış açısı elde etmesi sağlanacaktır.

2. 1960-1980 Arasında DZA Tartışmaları

1960'larda Fransa'da Ulusal Tarımsal Araştırma Enstitüsü ve Uluslararası Kalkınma İçin Tarımsal Araştırma Merkezi "Approche Filière" olarak adlandırılan yaklaşımla değer zinciri literatürüne önemli bir katkıda bulunmuştur. "Approche Filière" analistleri bu yaklaşımı geliştirirken sistem analizi, endüstriyel organizasyon, kurumsal ekonomi (eski ve yeni), yönetim bilimi ve Marksist iktisat ve çeşitli muhasebe tekniklerinin kökleri, neo-klasik refah analizi gibi farklı teorilerden ve metodolojilerden yararlanmışlardır (Raikes vd, 2000).

Bu yaklaşımın temel amacı, o zamanlar için, Fransız tarım sektöründeki dikey entegrasyon ve sözleşmeli üretim sürecini analiz etmeye yönelik bir perspektif sunmak olmuştur. Fransız araştırmacıların erken ve sonraki çalışmaları girdi ve çıktılarının kantitatif analizini politika boyutlarıyla ele alınmasına olanak sağlamıştır (Bellù, 2013; Clay ve Feeneyb, 2019; Kaplinsky ve Morris, 2001). Öte yandan, bu yaklaşımın Fransız devletinin sömürge politikaları uyguladığı dönem ve sonrasındaki ihtiyaçlarından etkilendiğini belirtmek gerekir. Çünkü eski Fransız kolonilerindeki devlet kalkınma politikasının meta merkezli olması, buna uygun bir analitik çerçeveyi gerektirmiştir (Raikes vd, 2000).

Sömürge döneminden bu yana, Fransız tarım politikası kauçuk, pamuk, kahve ve kakao gibi seçilmiş ihraç mallarını geliştirmeye odaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında meta odaklı Filière yaklaşımı bu ihtiyaca çok uygun düşmüştür. Bununla birlikte bu yaklaşımda, ticaretle ilgili alanlar fiyatlar yoluyla devlet kurumları tarafından kontrol edildiğinden, ticaret çalışmaları büyük ölçüde gereksiz görülmüştür. Dolayısıyla, Filière çalışmaları başlangıçta yerel üretim sistemleri ve tüketim ile ilgilenmiş, uluslararası ticaret ve işleme konularını 1980'lere kadar büyük ölçüde göz ardı etmiştir. 1980 sonrasında ise Filière analistleri, Fransız Marksist düşüncesiyle bağlantılı olan ve ekonomik düzenlemenin "Fordist" üretim biçiminden "post-Fordist" üretim biçimine geçişini ve bunlara eşlik eden birikim tarzlarına ilişkin analizleriyle bilinen düzenleme teorisinin ve düzenleme teorisinin dışında işlem maliyeti teorisinin görüşlerini "Approche Filière" yaklaşımına entegre etmişlerdir. Bu durum, Fransa'nın Afrika'nın birincil mallarına müdahil olabileceği bir teorik temel olarak kullanılmıştır. Fakat Dünya Bankası'nın Afrika'nın kahve, kakao ve pamuk gibi ürünlerde serbestleştirme baskısı yapması bu ürünlerin zincirlerini yönetimi konusunda Fransa'yı zora sokmuştur. Bu nedenle "Approche Filière" araştırmacıları ticaretin ve piyasaların serbestleştirilmesinin negatif sonuçlarını ortaya koyan ve buna bağlı olarak müdahaleci politikaları gerekçelendiren çalışmalara ağırlık vermiştir (Raikes vd, 2000).

1970'lerde ise Wallerstein'in (1974) dünya sistemi teorisi ve bağımlılık teorisine dayanan meta zincirleri kavramını Hopkins ve Wallerstein (1977) yaptıkları çalışmada ortaya atmıştır (Bair, 2005; Faße vd, 2009; Raikes vd, 2000). Meta zincirleri yaklaşımı, kapitalist dünya ekonomisinde meta zinciri faaliyetlerinin dağılımının dinamiklerini açıklamaya çalışır. Burada temel belirleyici güç, bir zincir içindeki üretim ve üretim faaliyetlerinin değişen emek yoğunlukları nedeniyle farklı bölgeler arasındaki uluslararası iş bölümüdür (Faße vd, 2009). Arrighi ve Drangel (1986), dünya sistemi teorisindeki merkez-çevre ayrımının, meta zincirlerine entegre edilmiş tüm faaliyetlerin nasıl bir iş bölümü yarattığını göstermeyi amaçladığını ifade ederek bu durumu desteklemektedir (Bair, 2005).

3. 1980-1990 Arasında DZA Tartışmaları

1980'lerde stratejik yönetim³ alanından değer zinciri kavramına ilişkin fikirler ortaya çıkmaya başlamıştır. Stratejik yönetim alanında çalışma yapan araştırmacılar, değer zinciri kavramını

³ Stratejik yönetim, bir şirketin uzun vadeli performansını belirleyen yönetsel kararlar ve eylemler dizisidir. Bu kavram *çevresel taramayı* (hem harici hem de dâhili), strateji formülasyonunu (stratejik planlama), strateji uygulamasını, değerlendirme ve kontrolü içerir. Bu nedenle stratejik yönetim çalışması, bir organizasyon için yeni bir stratejik yön oluşturmak ve uygulamak için, şirketin güçlü ve zayıf yönleri ışığında dış fırsatların ve tehditlerin izlenmesini ve değerlendirilmesini vurgulamaktadır (Hunger ve Wheelen, 2010). Stratejik yönetim perspektifinden ortaya çıkan bir diğer kavram da *tedarik zinciri* olmuştur. Bu kavram ürünün kaynağından alınarak müşteriye götürülmesinde yer alan lojistik ve operasyonel süreçleri tanımlamak için kullanılır. Dolayısıyla burada odak noktası değer yaratımını analiz etmek değil, süreci optimize etmek olarak belirlenmiştir (Clay ve Feeneyb, 2019).

firma sınırları içinde keşfetmeye başlamışlardır. Bu araştırmacılar Michael Porter firmaların rekabet avantajı kazanmasına yönelik bir analize ağırlık veren değer zinciri modeliyle ön plana çıkmıştır (Clay ve Feeneyb, 2019). Ayrıca, petrol krizinin ardından kendini göstermeye başlayan neoliberal politikaların süreç içerisinde etkisini daha fazla hissettirmesi ve kapitalist ekonominin işleyişinde bir kez daha kamu kuruluşları yerine firmaların ön plana çıkmaya başlaması ile buna bağlı olarak ekonomik analizlerde ilgi odağının firmalara yönelmesi 1980'lere kadar meta-değer zinciri analizi üzerine yapılan çalışmalarda Porter modeline zemin hazırlamıştır. Böylece, 1980'lerin ortasında Porter (1985) ile birlikte değer zinciri kavramı ortaya çıkmıştır.

Firma odaklı olan Porter modelinde bir firmanın değer zinciri katma değer yaratan faaliyetlerin incelenmesi süreci olarak ele alındığından, fiyatlandırma stratejisi, maliyet yapısı dikkate alınmaktadır (Rich vd, 2011). Bu kapsamda, Porter (1985) bir organizasyonun katma değer yaratmada iki önemli faaliyetini ön plana çıkarmıştır: birincil faaliyetler (gelen lojistik, operasyonlar, giden lojistik, pazarlama ve satış) ve destek faaliyetleri (stratejik planlama, insan kaynakları yönetimi, teknoloji geliştirme ve tedarik). Bununla birlikte, Porter öncelikle bir firmanın rakiplerinden daha iyi performans göstererek rekabet avantajını nasıl elde edebileceği ve sürdürebileceği ile ilgilenmiş ve bu süreci analiz etmek için de değer zincirini kullanmıştır (Neilson, 2014). Bu nedenle, Porter'ın değer zinciri yaklaşımında, firmanın dışında kalan zincirin yukarı veya aşağı yönlü faaliyetlerin analizi ihmal edilmekte, yani zincir bir bütün olarak ele alınmamakta ve analiz firma düzeyiyle sınırlı kalmaktadır (Faße vd, 2009). Üstelik, neoliberal politikalar aracılığıyla sermayenin dünyada engelsiz bir şekilde dolaşma şansı yakalamasıyla birlikte zincire uluslararası boyutta diğer firmaların-aktörlerin dâhil olması analizin sadece ilgili firma düzeyinde tutulmasının yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. Bunların dışında, Porter modeli firma kârına odaklanması sebebiyle işgücüne ödenen ücret bir maliyet kalemi olarak görülmektedir. Dolayısıyla firmanın kârını artırmak için maliyetleri olabildiğince düşürmek gerekmektedir. Bu nedenle emek sömürüsü ya da artı değere el koyma gibi süreçler Porter modelinin odak noktası değildir.

Porter sonrasında, Garry Gereffi'nin de içinde bulunduğu KMZ ekolü değer zinciri araştırmalarına uluslararası boyutu dâhil etmiş ve bu ekolün çalışmaları 1990'lara damgasını vurmuştur. Aslında, KMZ ekolünün yaptıkları çalışmalarının etkili olması dünyada yaşanan neoliberal dönüşümle yakından ilgilidir. Neoliberalizm kendisini 1970'lerde göstermesine karşın, etkileri 1990'larla birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır.

Neoliberalizmin dünya genelinde yaygınlaşmasında DB ve Uluslararası Para Fonu (IMF) önemli araçlar olarak işlev görmüştür. Özellikle başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, DB ve IMF'nin birçok ülkeye ihracata yönelik ekonomik büyüme stratejisini benimsetme çabaları bu ülkelerin izledikleri ithal ikameci politikaları terk etmesinde etkili olmuştur (Alemdar, 2008; Harvey, 2005). Gerçekten de, 1980'lerde, Doğu Asya'nın ihracata yönelik bir ekonomi modeline yönelmesi, küresel ekonomiye entegrasyonun gelişmekte olan ülkelerin izleyebileceği tek seçenek olduğunun kanıtı olarak gösterilmiştir. Bu önerme, Asya'nın yeni sanayileşen ülkelerinin ihracata dayalı bir ekonomi modeli ile gösterdikleri başarıları, devlet önderliğindeki sanayileşme modellerini benimseyen ülkelerin hayal kırıklığı yaratan kalkınma performanslarıyla karşılaştırıldığında özellikle geçerli görünmüştür (Bair, 2005)

Bu süreçte, çokuluslu şirketler elinde tuttukları üretim süreçlerini parçalara ayırmış ve bu parçaların bazılarını işgücünün ucuz olduğu bu gelişmekte olan ülkelere kaydırmaya başlamıştır. Böylelikle yeni bir iş bölümü ortaya çıkmıştır.

Bu süreç öncesinde mal ve hizmet üretimiyle ilgilenen şirketler odak noktalarını değiştirmişler ve dikkatlerini küresel üretimin planlanması, yönlendirilmesi, eşgüdümü ve marka tutundurma gibi faaliyetlere vermişlerdir. Bu nedenle de, 1953 ve 1995 yılları arasında sanayileşmiş ülkelerin dünya imalat sanayi ürünleri içerisindeki payı %95'lerden %80'e düşerken, gelişmekte olan ülkelerin payı ise %5'ten %20'ye çıkmıştır (Alemdar, 2008; Dicken, 1998).

Bu bağlamda bakıldığında, üretimin küresel düzeyde parçalanması küreselleşmeye yönelik yapılan analizleri ekonomi açısından da incelemek için KMZ gibi bir yaklaşımın ortaya çıkması ve bu yaklaşımın bu konuda bir dizi yeni araştırmaya ilham vermesi ve yönlendirmesi aslında şaşırtıcı değildir (Bair, 2005).

4. 1990-2000 Arasında DZA Tartışmaları

1994 yılında Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz editörlüğünde yayınlanan *Meta Zincirleri ve Küresel Kapitalizm (Commodity Chains and Global Capitalism)* başlıklı kitap meta zincirleri tartışmasını küresel boyuta çekmiştir. Bu kitap Nisan 1992'de Duke Üniversitesi'nde yapılan 16. Dünya Sisteminin Politik Ekonomisi konferansında sunulan makalelerden oluşmaktadır. Bu kitapta en çok dikkat çeken çalışma, KMZ olarak adlandırdığı kavramın incelenmesi için bir çerçeve oluşturan Gary Gereffi'ye ait olmuştur (Bair, 2005).

Gereffi (1994) değer zincirine küresel boyutu dâhil etmiş ve literatürü bu yönde genişletmiştir. Böylece, KMZ kavramı ortaya çıkmıştır. KMZ yaklaşımı, değer zincirinde yeni teknolojiler gibi kaynaklara ulaşımı kontrol etmesi ve endüstride en yüksek kazançları oluşturması bakımından öncü firmalar kavramını ön plana çıkarmıştır. Öncü firmalar değer zincirinin tüm yapısını şekillendirir, üretim teknolojisini kontrol eder, üretim alanlarının lokasyonuna karar verir, ürünleri tasarlar, ürünlerin dağıtım zamanı ve hızını belirler ve böylece firmaların performansını tanımlar. KMZ analistleri zincirdeki öncü aktörlerin-firmaların, ham madde üreticilerinin, işleyicilerinin, toptancıların ve perakendecilerin arasındaki ürün bağlantılarını ve akışını nasıl inşa, koordine ve kontrol ettiğini anlamaya çalışmışlardır. Küreselleşmenin de etkisiyle değer zincirlerindeki zincir fonksiyonları zamanla değişime uğrar. Bu değişim üzerine yönetim tarzlarının çeşitliliğinin etkisi vardır. Bu yüzden KMZ yaklaşımı zincir analizinde üretici yönlü (producer-driven) ve alıcı-tüketici yönlü (buyer-driven) ayrımını getirmiştir.

Üretici yönlü değer zinciri büyük üreticilerin sistemin işleyişi için kuralları koyduğu bir zinciri tanımlarken, aksine tüketici yönlü değer zinciri ise büyük perakendecilerin bütün sistemin kontrol edilmesinde oynadığı anahtar rol üzerinde durur (Bair, 2005; Bellù, 2013; Raikes vd, 2000).

Gereffi'nin KMZ ile ilgili olarak dört esas boyut belirlediği görülmektedir (Gereffi, 1994, 1995): 1) girdi çıktı yapısı 2) bölgesel yapı 3) yönetim yapısı 4) kurumsal çerçeve. Birinci, ikinci ve üçüncü boyut Gereffi'nin 1994'teki çalışmasında ortaya atılmasına karşılık, dördüncü boyut sonradan, 1995'teki çalışmasında eklenmiştir.

Girdi-çıkı yapısı, zincirde yer alan aktörleri tanımlamaya yöneliktir. Bölgesel yapı, üretim ve dağıtım sürecinde ekonomik birimlerin yoğunluğunu ve mekânsal dağılımını belirlemektedir. Yönetişim yapısı, belki de en dikkat çekici olanıdır. Uluslararası şirketler güç ilişkilerini belirlemede uluslararası etkiye sahip olduğu için (Neilson, 2014), Rich vd. (2011) ve Bellù'nün de (2013) belirttiği gibi Gereffi meta zincirinde yönetim ilişkilerine odaklanmıştır.

Yönetişim, otorite, kontrol, güç, koordinasyon ilişkilerinin zincirdeki aktörler arasında ne ölçüde olduğunu göstermektedir. Kurumsal çerçeve ise, küreselleşme sürecinin yerel, ulusal ve uluslararası konjonktür ve politikalarla nasıl şekillendiğini açıklamaktadır (Gereffi, 1994, 1995; Henderson vd, 2002; Mohan, 2016; Prowse ve Moyer-Lee, 2014; Raikes vd, 2000; Rich vd, 2011).

Özellikle yönetişim, birçok araştırmacının üzerinde durduğu kavram haline gelmiştir. Bunlardan biri olan Messner (2002), KMZ'ye dayanarak Küresel Ekonomik Üçgen (KEÜ) kavramını geliştirmiştir. KEÜ kavramı, üç faktör arasındaki etkileşimin bir ifadesidir: endüstriyel yerler, küresel değer zincirleri ve küresel ağlar (Messner, 2002). Daha sonra KEÜ, Gereffi'nin KMZ'si (Faße vd, 2009) ile birlikte KDZ⁴ kavramına katılmıştır.

Gereffi KMZ'yi ortaya çıkarırken Hopkins ve Wallerstein'nın (1977) meta zincirleri kavramını esas almıştır (Bair, 2005; Raikes vd, 2000). Dünya sistemi ve KMZ taraflarında yer alanlar, meta zinciri kavramını kapitalist üretimin uluslararası işbölümü boyutu konusunda araştırma yapmak için faydalı bir yapı olarak görseler de, iki ekol arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Bair, 2005).

Dünya sistemi teorisyenleri, meta zincirlerini sadece hammaddelerin nihai ürünlere dönüştürülmesinde yer alan aşamalar olarak değil, aynı zamanda bu üretken faaliyetleri insan işgücünün toplumsal olarak yeniden üretimine bağlayan ağlar olarak da el almaktadırlar. Ayrıca, dünya sistemi kuramcıları meta zincirlerinin tabakalara ayrılmış ve hiyerarşik bir dünya sistemini nasıl şekillendirdiği ve yeniden ürettiği ile ilgilenirler. Ancak, KMZ araştırmacıları, meta zincirlerini, küresel endüstrilerdeki üreticileri, tedarikçileri ve alt yüklenicileri birbirine ve nihayetinde uluslararası pazarlara bağlayan şirketler arası ağlar kümesi olarak ele alır ve esas olarak, meta zincirlerine katılımın endüstriyel gelişmeyi-yükseltmeyi (*upgrading*) nasıl kolaylaştırabileceği sorusuna odaklanırlar (Bair 2005). KMZ ve sonrasında KDZ araştırmacılarının küresel ölçekte bir analizi hedeflemeleri dolayısıyla alıcılar ve tedarikçiler arasındaki dikey ilişkileri inceleyerek firmalar arası ilişkilere odaklanması, dikkatlerini Doğu Asya'nın gelişimine yöneltmiştir (Behuria, 2020). Bu nedenle KMZ (KDZ) çalışmaları, KMZ-KDZ'ye katılan ülkelerin endüstriyel iyileştirme ve dolayısıyla kalkınma konusunda avantaj sağladığını iddia etmiştir.

Oysa bu "*upgrading*" iddiası, üretimin parçalanmasında etkili olan ucuz işgücü olgusunu, devletin yurt içinde bu ucuz işgücünü yaratmak için izlediği neoliberal politikaları, "*upgrading*" sürecinin işgücü üzerindeki etkilerini ve belki de her şeyden önce, Marx'ın (1976) detaylandığı artı değerın sermaye fakiri ülkelere sermaye zengini ülkelere transferini gizlemektedir (Suwandi vd, 2019; Newman, 2012).⁵

⁴ KMZ kavramı 2000'li yıllarda KDZ kavramına dönüşmüştür.

⁵ Öte yandan, KMZ-KDZ yaklaşımının "*upgrading*" perspektifi, rekabet gücü, yoksulluğun azaltılması, kalkınma gibi kavramlar aracılığıyla sermayenin gelişmekte olan veya gelişmemiş ülkelere girişini artırmak için UNIDO, UNCTAD, DB, DTÖ gibi uluslararası kurum-kuruluşlar tarafından da kullanılmaktadır (Behuria, 2020; Neilson, 2014; Newman, 2012; Selwyn, 2016). Bu kapsamda, rekabet gücü, yoksulluğun azaltılması, kalkınma gibi hedeflere ulaşmak için, 2007'deki bir DB belgesi şu (standart) politika reçetesini önermiştir: '*özelleştirme, doğrudan yabancı yatırımın kolaylaştırılması, vergi indirimlerinin teşvik edilmesi ve ticaretin serbestleştirilmesi*' (Neilson, 2014).

KMZ araştırmacıları, “*upgrading*” ile ilgili olarak, bir ülkenin KMZ olarak adlandırılan uluslararası üretim ağlarına katılmasının o ülkenin kalkınma beklentilerini şekillendirdiğini ve bu noktada zincir boyunca var olan organize olmuş güç dinamiklerine odaklanmanın aslında bu kalkınma beklentilerinin KMZ’de nasıl şekillendirildiğinin incelenmesine olanak verdiğini düşünmektedir (Bair, 2005). Buna karşılık Arrighi (1990) ve Wallerstein (1994) kalkınmacı yaklaşımın kapitalist bir dünyada illüzyon olduğunu düşündükleri için, bu noktada dünya sistemi yaklaşımı KMZ yaklaşımından ayrılmaktadır. Nihayetinde bu sürecin kendisi dünya sistemi kuramcılarına göre kapitalist üretim ilişkilerinin küresel düzeyde hiyerarşik olarak yeniden üretilmesidir (Arrighi ve Drangel, 1986; Wallerstein, 1974). Dünya sistemi yaklaşımı, meta zincirini, bütünüyle kapitalist dünya ekonomisinin incelenmesi için hayati bir araştırma alanı olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla, zincir yapısı, sermaye birikiminin dinamiklerini aydınlatması açısından faydalıdır. Bununla birlikte, dünya sistemi yaklaşımının meta zincirleri üzerine araştırmalardaki ana hedeflerinden biri, bir zincirin toplam artı değerini hesaplamak ve bunu oluşturan çeşitli bağlantılar arasındaki dağılımını izlemektir (Wallerstein, 2000; Bair, 2005).

Dünya sistemi perspektifinden meta zincirlerine yönelik araştırmalar, on altıncı yüzyıl boyunca sanayilerin tarihsel olarak yeniden inşasına odaklanırken, KMZ yaklaşımı günümüzün küresel ekonomisinde uluslararası ticarete konu olan metaların nasıl üretildiğine odaklanmaktadır. Zamansal açıdan bu farklılıkları, kısmen, küreselleşmenin yeniliği ve belirginliğine ilişkin iki ekol arasındaki anlaşmazlığa da yansımaktadır (Bair, 2005). Wallerstein (2000), meta zincirlerinin dünya ölçeğinde genişlemesinin ve yaygınlaşmasının 1970'lere ve hatta 1945'lere dayanan yeni bir olgu olmadığını, 16. yüzyıldan beri kapitalist dünya ekonomisinin işleyişinin ayrılmaz ve önemli bir parçası olduğunu ifade etmiştir. KMZ yaklaşımı ise KMZ’yi üretimin küreselleşmesi ile ilgili olarak ortaya çıkan yeni bir form olarak gördüğü için dünya sistemi yaklaşımından farklılık göstermektedir. Yani, meta zincirleri konusunda dünya sistemi ile KMZ yaklaşımları arasındaki temel fark, küreselleşmenin üretim sistemlerinin giderek entegre olmasıyla ortaya çıkan çağdaş bir fenomen olarak mı, yoksa kapitalizmin ortaya çıkışıyla başlayan bir süreç olarak mı ele alındığında daha iyi anlaşılacağına ilişkin bu tartışmaya dayanmaktadır (Bair 2005). Kapitalizm ve küreselleşmeye ilişkin bu farklı bakış açısı, KMZ (KDZ)'nin politik ekonomisinde kendini göstermektedir.

Bu ekolün araştırmacıları, üretim faaliyetlerinin parçalanmasını ve mekânsal dağılımını neoliberalizm veya küresel kapitalizmle ilişkilendirse de, meta ilişkileri, sermaye birikim süreçleri, artı değer sömürüsü, neoliberalizm, küreselleşme ve küresel kapitalizm arasındaki ilişkiyi görmezden gelmektedirler (Bernstein ve Campling, 2006; Wallerstein, 2000).

Bu iki yaklaşım arasındaki diğer bir fark ise, KMZ analizinin, esas itibarıyla küresel endüstrilerin nasıl organize edildiğini anlamak istemesiyle ilgilidir. Buna dayanarak da, bir mal veya hizmetin üretimi ve dağıtımına dâhil olan tüm aktörlerin tanımlanmasını ve aralarında ortaya çıkan ilişki türlerinin haritalanmasını gerçekleştirir (Bair, 2005). Buradaki temel amaç, Appelbaum ve Gereffi'nin (1994) belirttiği gibi, meta zincirlerinde yaratılan değer nasıl ve kim tarafın yaratıldığını ve zincir boyunca nasıl dağıldığını ortaya koymaktır. Bu nedenle de KMZ yaklaşımı üretim ve dağıtım stratejilerinin belirlenmesinde etkili olarak zinciri yönlendiren, literatürde “lead firms” olarak geçen, en güçlü veya lider aktörüne (firma) analizde özel bir yer verir (Bair, 2005; Clay ve Feeneyb, 2019).

Buna bağlı olarak KMZ (KDZ) yaklaşımı firmalar arasındaki yönetim veya güç ilişkilerini “öncü” firmaların gücünün kaynağı olan artı değerın sömürsünü ve bunu kolaylaştıran devlet politikalarını yok sayarak incelemektedir.

5. 2000 Sonrasında DZA Tartışmaları

2000’li yıllarla birlikte KMZ, dünya sistemi yaklaşımı ve politik ekonomideki entelektüel köklerinden uzaklaşarak KDZ kavramına dönüşmüştür (Newman, 2012). Bu dönüşümün temeli ise Eylül 2000’de küresel ağlar üzerine araştırmanın farklı yönlerini takip eden akademisyenleri bir araya getirmeyi amaçlayan, Rockefeller Vakfı sponsorluğunda İtalya’nın Bellagio kentinde düzenlenen bir toplantıda atılmıştır. Bu toplantıda sunulan birçok çalışma IDS Bulletin dergisinin 2001 yılında çıkan özel sayısında bir araya getirilmiştir (Bair, 2005; Coe ve Yeung, 2015). Dolayısıyla, KMZ’nin bazı araştırmacıları çalışmalarında KMZ kavramı yerine KDZ kavramını kullanmaya başlamışlardır (Gereffi, 2001; Gereffi vd., 2005; Humphrey ve Schmitz, 2001; Lee, 2010). KMZ ve KDZ kavramları arasında özellikle yönetim terimi konusunda bazı benzerlikler olduğundan, yeni kavramın (KDZ) kullanılması başlangıçta kavram kargaşasına neden olmuştur (Bair, 2005; Lee, 2010). Ancak, Gereffi vd (2005) bu tartışmaları çözmeye ve beş tür yönetim oluşturarak lider firmalar ve tedarikçiler arasındaki ilişkileri vurgulamaya çalışmıştır: piyasalar, modüler değer zincirleri, ilişkisel değer zincirleri, tutsak (bağımlı) değer zincirleri, hiyerarşi (Behuria, 2020).

Bu başlık altında KMZ ve KDZ ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer konu da KÜA yaklaşımıdır. KÜA, KMZ ve KDZ çalışmalarının bir eleştirisi olarak 2000’lerin başında ortaya çıkmış ve sonrasında da gelişmiştir. KÜA ortaya çıkarken KMZ ve KDZ yaklaşımlarının görüşlerinden faydalandığı gibi 2000’lerin başlarında sosyal bilimlerde önemli ölçüde ilgi görmeye başlayan iki teorik perspektiften etkilenmiştir. Bunlardan birincisi, bilgi sosyolojisine yönelik araştırmalardan ortaya çıkan, ağlardaki varlıkların nasıl şekillendiğini ve bu şekillenmenin varlıkların ancak diğer varlıklar ile olan ilişkilerinin analizi aracılığıyla anlaşılabilirliğini vurgulayan bir yaklaşım olan aktör-ağ teorisidir. İkincisi ise çeşitli şekillerde "kapitalizm türleri", "ulusal iş sistemleri" veya "ulusal yenilik sistemleri" olarak adlandırılan şeylerin özelliklerini vurgulayan çalışmalardan elde edilen görüşlerdir.

Burada bahsedilen görüş, toplumların kültür, yönetim, eğitim sistemleri, mali düzenlemeler ve benzeri durumlarındaki farklılıklardan kaynaklı önemli sosyal ve kurumsal çeşitlilik sergilemesini ve bu nedenle farklı üretim ve refah rejimleri, işgücü piyasası uygulamaları ve benzeri durumları içermesini ifade etmektedir. Bu farklılıklar, belirli bölgelerden gelen ve/veya bu bölgelerde bulunan firmalar üzerinde belirgin bir şekilde etkide bulunmaktadır. Aslında ortaya bu şekilde bölgesel farklılıkların ortaya çıkması farklı kapitalist bölgesel oluşumlar ile küresel üretim ağları arasındaki dinamik ilişkilerin sonucu olarak da görülmektedir (Coe ve Yeung, 2015).

Coe ve Yeung (2015) KÜA’yı, birbirine bağlı ekonomik ve ekonomi dışı aktörlerden oluşan, küresel bir lider firma tarafından koordine edilen ve dünya çapındaki pazarlar için birden fazla coğrafi konumda mal veya hizmet üreten bir organizasyonel düzenleme olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşım, KDZ çalışmalarının ortak odak noktası olan firma merkezli "zincir" analizlerine göre daha fazla aktör ve ilişkiyi kapsayacak şekilde daha geniş bir ağ formülasyonu uygular (Behuria, 2020).

KÜA'nın bu bakış açısı, bu tür ağların inşa edildiği, yönetildiği ve sürdürüldüğü aktöre özgü şirket koordinasyonu ve işbirliği stratejilerini vurguladığı gibi küresel üretim ağındaki diğer kurumsal ve kurumsal olmayan aktörlerin stratejik tepkilerini de dikkate alır. KÜA'nın analizinde aktörler üzerindeki bu yoğunlaşma, onu, örneğin KMZ analizinde olduğu gibi belirli bir metanın ya da KDZ'de olduğu gibi farklı değer zincirlerinin endüstriler halinde toplanması üzerine odaklanması şeklindeki yaklaşımlardan ayırır. Bu nedenle KÜA zincir kavramının analitik sınırlamalarının ötesine geçmeyi amaçlayan açık bir ağ yaklaşımıdır (Coe ve Yeung, 2015).

KÜA yaklaşımı üretimin küresel ölçekte parçalanmasından dolayı asıl üretimin gerçekleştirildiği bölgeye, coğrafyaya dikkat çeker. Dolayısıyla Doğu Asya kalkınmasına ilişkin görüşlere dayanarak, KÜA araştırmacıları başarılı bir ekonomik kalkınmanın bu bölgelerin KÜA'lara etkili bir şekilde katılmasına bağlı olduğunu savunur (Behuria, 2020). Bu nedenle KÜA yaklaşımı hem belirli bölgelerdeki içsel büyüme faktörlerine hem de küresel üretim ağlarını koordine eden yerel-dışı aktörlerin, yani lider firmaların stratejik ihtiyaçlarına analitik bir önem verir. Buna bağlı olarak da KÜA yaklaşımı bölgesel kalkınmanın, değişen bölgesel yönetim yapıları bağlamında bölgeye özgü ağlar ve küresel üretim ağları arasındaki karmaşık etkileşimin dinamik bir sonucu olarak kavramsallaştırılabileceğini düşünür (Coe ve Yeung, 2015).

Öte yandan, KDZ-KÜA ile ilgili teorik tartışmalar, özellikle de değer zincirlerini şekillendirmede devletin rolü üzerine devam etmektedir. KDZ-KÜA çalışmaları, sermayenin birikim stratejilerinden biri ve kapitalizmin yeniden yapılanması olan neoliberal politikalarla, küresel boyutta meydana gelen ekonomik değişimleri marksist politik ekonomi ile mesafeli bir uluslararası politik ekonomi çerçevesinde anlamaya çalışmakta ve süreci firmalar arası ilişkilere indirgemektedir. Buna bağlı olarak, KDZ-KÜA yaklaşımı yakın zamana kadar düzenleyici sorumluluklarının dışında devletin sermaye sınıfının yönetim aygıtı olarak rolünü göz ardı etmiştir. Ancak, devletler ekonomi politikaları ile piyasalarda kolaylaştırıcı, düzenleyici, üretici ve alıcı gibi roller üstlenerek değer zincirlerinin yönetişimini şekillendirebilirler (Behuria, 2020; Neilson, 2014); ayrıca farklı değer zincirleri arasında ve her değer zinciri boyunca rekabette ulus-devlet, sermayenin uluslararası çıkarlarını ilerletmekte kullandığı kaldıraç niteliğindedir. Bu yüzden de değer zincirindeki aktörler arası güç ve bağımlılık ilişkilerinin oluşmasında devletlerin izlediği ekonomi politikaları önemlidir.

6. Sonuç

DZA üzerine yapılan teorik tartışmalar aslında kapitalist üretim ilişkilerinin dünya çapındaki işleyişini ve farklı tarihsel dönemlerde sermayenin birikim modelinin ideolojisini yansıtmaktadır. Örneğin "Approche Filière" yaklaşımının gerisinde Fransa'nın sömürge dönemi öncesi ve sonrasındaki ihtiyaçları bulunurken, KMZ-KDZ yaklaşımının ortaya çıkmasında neoliberal dönüşümle sermayenin dünyada daha rahat hareket etmesinin ve buna bağlı olarak üretimin küresel düzeyde parçalanmasının etkileri bulunmaktadır. Bununla birlikte her ne kadar KMZ-KDZ yaklaşımını eleştirse de bu yaklaşımın görüşlerinden ve diğer yaklaşımlardan faydalanarak farklı bir bakış açısı getirmeye çalışan KÜA yaklaşımını belirleyen tarihsel, politik ve ekonomik zeminin KMZ-KDZ yaklaşımını ortaya çıkaran tarihsel, politik ve ekonomik zeminle benzer olduğu görülmektedir.

Buna bir istisna olarak Wallerstein'in yaklaşımı gösterilebilir.

Ne var ki, Wallerstein'in dünya sistemi teorisinde de, eşitsizliklere dayalı bir uluslararası ekonomik ilişkiler matrisi tasavvur edilmekle beraber; bu eşitsizliklerin tarihselliği ve dolayısıyla sistemin de sürekli, çelişkileriyle birlikte hareket halinde olduğu analizde gerekli ölçüde yer bulamaz. Bağımlılık okulunun çerçevesinde de mevcut olan bu eksiklik, sermayenin temel, ontolojik çelişkilerinden kurtulması mümkün olmayan genişletilmiş yeniden üretimi (yani birikimi) gerçekleştirdiği müddetçe, bu çelişkileri de biriktirerek yeniden üretmek zorunda olan kapitalist dünya sistemine, kâğıt üzerinde gerçekte sahip olamayacağı bir sistematiklik ve tutarlılık kazandırır. Bu çerçeve, bir birikim rejiminin, örneğin neoliberalizmin, işlerliğini koruduğu müddetçe nasıl işlediğini ve değer zincirleri yoluyla emperyalist merkezlere nasıl değer aktarıldığını kavrayabilir; ancak, sözcüğü, Çin sermayesi değer zincirlerinde vazgeçilmez ancak sarsıcı, emperyalist merkezlere değer aktarımını zorlaştırıcı ve genel olarak emperyalist hegemonyayı bozucu bir güce ulaştığında (Birdal, 2021) ortaya çıkan krizi kavrayamaz.

Öte yandan, değer zinciri üzerine geçmişten günümüze kullanılmış olan ve kullanılmakta olan farklı yaklaşımlar olması ve bu yaklaşımlarla yapılan çalışmalarda meta zincirlerinin incelenmesi çağdaş kapitalizmin bazı temel özelliklerini ve küreselleşme çağında ortaya çıkan değişim dinamiklerini anlamamıza olanak sağlamaktadır. Ayrıca, çeşitli KMZ'lerin yapısı ve yönetişimi açısından gelişmekte olan ülkelerin değişen rolünün takip edilebilmesine olanak vermektedir (Raikes vd, 2000).

Bu çalışmanın kapsamının dışında kalan en önemli başlık, değer zincirindeki devletin rolü tartışmasıdır. Bu konuya araştırmacıların yapacakları çalışmalarda yer vermeleri veya bu konuyu detaylandırmaları literatürün gelişmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aktoprak, G. (2019). Malatya ve Mersin Kayısı Piyasalarında Karşılaştırmalı Değer Zinciri Analizi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Alaca, H. (2010). Değer Akışı Haritalama Araçları ile Değer Zinciri Analizi: Beyaz Eşya Sektöründe Bir Uygulama. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Alemdar, T. (2008). Küresel Değer Zincirleri İçerisinde Türk Gıda Sektörünün Konumu. *VIII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresinde Sunulmuş Bildiri*, Uludağ Üniversitesi Bursa, 25-27 Haziran.
- Appelbaum, R. ve Gereffi, G. (1994). Power and Profits in the Apparel Commodity Chain. İçinde: E. Bonacich, L. Cheng, N. Chinchilla, N. Hamilton ve P. Ong (der.), *Global production: the apparel industry in the Pacific Rim (Philadelphia)*, Philadelphia: Temple University Press, 41-62.
- Arrighi, G. ve Drangel, J. (1986). The Stratification of the World-Economy. *Review*, 10(1), 9-74.
- Arrighi, G. (1990). The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. İçinde: W. Martin (der), *Semiperipheral States in the World-Economy*, New York: Greenwood Press, 11-42.
- Aslıhan, K. (2019). Cotton Value Chain and Upgrading Strategies of Cotton Producers in the Value Chain: The Case of Şanlıurfa. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

- Azak, Ş. (2011). Zeytinyağı Sektöründe Değer Zinciri Analizi ve ISO 22000:2005 Uygulamalarında Karşılaşılan Sorunlar. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir: Ege Üniversitesi.
- Bair, J. (2005). Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward. *Competition and Change*, 9 (2): 153–180.
- Behuria, P. (2020). The Domestic Political Economy of Upgrading in Global Value Chains: How Politics Shapes Pathways for Upgrading in Rwanda's Coffee Sector. *Review of International Political Economy*, 27 (2): 348-376.
- Bellù, L. G. (2013). *Value Chain Analysis for Policy Making Methodological Guidelines and Country Cases for A Quantitative Approach*. Rome, Italy: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Bernstein, H. ve Campling, L. (2006). Commodity Studies and Commodity Fetishism I: Trading Down. *Journal of Agrarian Change*, 6(2): 239-264.
- Birdal, A. (2021). *Hegemonya Bunalımı ve Çin: Emperyalizmin Krizi, Uluslararası Değer Zincirleri ve Çin'in Yükselişi*. İstanbul: Yazılama Yayınları.
- Bülbül, C. (2011). Finike Portakalının Sürdürülebilir Rekabetinin Araştırılması: Değer Zinciri Analizi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Campbell, A. (2005). The Birth of Neoliberalism in the United States: A Reorganisation of Capitalism. İçinde: A. Saad-Filho ve D. Johnston (der), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Londra: Pluto Press, 187-198.
- Clay, P. M. ve Feeneyb, R. (2019). Analyzing Agribusiness Value Chains: A Literature Review. *International Food and Agribusiness Management Review*, 22 (1): 31-46.
- Coe, N. M. ve Yeung, H. W-C. (2015). *Global Production Networks: Theorizing Economic Development in an Interconnected World*. Oxford: Oxford University Press.
- Değirmenci, E. ve Karaçimen, E. (2019). Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası, *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 139-173.
- Dicken, P. (1998). *Global Shift: Transforming the World Economy*. Londra: Paul Chapman Publishing Ltd.
- Eraslan H, Helvacıoğlu A D ve Bakan İ (2008). Değer Zinciri (Value Chain) Yöntemi ile Türk Tekstil ve Hazır giyim Sektörünün Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(2), 4-11.
- Faße, A., Grote, U. ve Winter, E. (2009). *Value Chain Analysis Methodologies in the Context of Environment and Trade Research*. Discussion Papers no 429. Germany: School of Economics and Management of the Hanover Leibniz University.
- Gereffi, G. (1994). The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks. İçinde: G. Gereffi ve M. Korzeniewicz (der), *Commodity Chains and Global Capitalism*, Westport, Connecticut, Londra: Praeger, 95-122.
- Gereffi, G. (1995). Global Production Systems and Third World Development. İçinde: B. Stallings (der.), *Global Change, Regional Response: The New International Context of Development*, New York: Cambridge University Press, 100-142.
- Gereffi, G. (2001). Beyond the Producer-Driven/Buyer-Driven Dichotomy: The Evolution of Global Value Chains in the Internet Era. *IDS Bulletin*, 32 (3): 30-40.
- Gereffi, G., Humphrey, J. ve Sturgeon, T. (2005) The Governance Of Global Value Chains. *Review of International Political Economy*, 12 (1): 78–104.
- Gómez, M. I. ve Ricketts, K. D. (2013). Food Value Chain Transformations in Developing Countries: Selected Hypotheses on Nutritional Implications. *Food Policy*, 42: 139-150.

- Gümüþ, M. (2019). *Generation of Food Security Sensitive Regional Development Strategies Through Agricultural Commodity Value Chains – Case of South Eastern Anatolia Region Wheat Value Chain*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: University Press.
- Helmsing, A.H.J. ve Vellema, S. (2011). Governance, Inclusion and Embedding. İçinde: A.H.J. Helmsing ve S. Vellema (der), *Value Chains, Social Inclusion and Economic Development: Contrasting Theories and Realities*, Londra ve New York: Routledge, 1-19.
- Henderson, J., Dicken, P., Hess, M., Coe, N. ve Yeung, H. W-C (2002). Global Production Networks and the Analysis of Economic Development. *Review of International Political Economy*, 9 (3): 436-464.
- Hopkins, T. ve Wallerstein, I. (1986). Commodity Chains in the World Economy Prior to 1800. *Review*, 10(1): 157-170.
- Humphrey, J. ve Schmitz, H. (2001). Governance in Global Value Chains. *IDS Bulletin* 32 (3): 19-29.
- Hunger, J. D. ve Wheelen T. L. (2010). *Essentials of Strategic Management*. New Jersey: Prentice Hall
- Kaplinsky, R. ve Morris, M. (2001). *A Handbook for Value Chain Research*, Canada: Report to International Development Research Center.
- Kuyucak, F. ve Şengür, Y. (2009). Değer Zinciri Analizi: Hava Yolu İşletmeleri İçin Genel Bir Çerçeve. *KMU İİBF Dergisi*, 16: 132-147.
- Lapavistas, C. (2005). Mainstream Economics in the Neoliberal Era. İçinde: A. Saad-Filho ve D. Johnston (der), *Neoliberalism: A Critical Reader*, London: Pluto Press, 30-40.
- Lee, J. (2010). Global Commodity Chains and Global Value Chains. İçinde: R. A. Denmark ve R.
- Marlin-Bennett (der), *The International Studies Encyclopedia* içinde, Oxford: Wiley-Blackwell, 2987-3006.
- Marx, K. (1976). *Capital, A Critique of Political Economy Vol. 1*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Marx, K.. (1978). *Capital*, volume two, trans. D. Fernbach. Harmondsworth: Penguin
- Marx, K.. (1981). *Capital*, volume three, trans. D. Fernbach. Harmondsworth: Penguin
- Messner, D. (2002). *The Concept of the World Economic Triangle: Global Governance Patterns and Options for Regions*. Working Paper. England, Brighton, Sussex: Institute of Development Studies.
- Mohan, S. (2016). Institutional Change in Value Chains: Evidence from Tea in Nepal. *World Development* 78: 52-65.
- Neilson J (2014). Value Chains, Neoliberalism and Development Practice: The Indonesian Experience. *Review of International Political Economy*, 21 (1): 38-69.
- Newman, S. (2012). Global Commodity Chains And Global Value Chains. İçinde: Ben Fine, Alfredo Saad-Filho ve Marco Boffo (der), *The Elgar Companion to Marxist Economics* içinde, UK: Edward Elgar Publishing Limited, 155-161.
- Önal, N.E. (2021). Emperyalist Hiyerarşi, İş bölümü ve Rekabetin Güncel Durumuna Dair Kimi Notlar. *Gelenek* 157. 13-28.
- Özalp, B. ve Ören, M. N. (2014). Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması Çerçevesinde İleri Tarım Müzakerelerindeki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı Üzerine Etkileri. *Tarım Ekonomisi Dergisi* 20 (1): 29-39.
- Özalp, B. (2019). Türkiye’de Yerfıstığı Sektöründe Değer Zinciri Analizi. (Basılmamış Doktora Tezi) Adana: Çukurova Üniversitesi.

- Pietrobelli, C. ve Saliola, F. (2008). Power Relationships along the Value Chain: Multinational Firms, Global Buyers and Performance of Local Suppliers. *Cambridge Journal of Economics*, 32 (6): 1-16.
- Porter, M. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: The Free Press.
- Prowse, M. ve Moyer-Lee, J. (2014). A Comparative Value Chain Analysis of Smallholder Burley Tobacco Production in Malawi – 2003/4 And 2009/10. *Journal of Agrarian Change*, 14 (3): 323-346.
- Raikes, P., Jensen, M. F. ve Ponte, S. (2000). Global Commodity Chain Analysis and the French Filière Approach: Comparison and Critique. *Economy and Society*, 29(3): 390–417.
- Rich, K. M., Ross, R. B., Baker, A. D. ve Negassa, A. (2011). Quantifying Value Chain Analysis in the Context of Livestock Systems in Developing Countries. *Food Policy*, 36 (2): 214-222.
- Rieple, A. ve Singh, R. (2010). A Value Chain Analysis of the Organic Cotton Industry: The Case of UK Retailers and Indian Suppliers. *Ecological Economics*, 69 (11): 2292-2302.
- Salvia, L. (2019). The Restructuring of Italian Agriculture and its Impact upon Capital–Labour Relations: Labour Contracting and Exploitation in the Fresh Fruit and Vegetable Supply Chain of the Lazio Region, Central Italy. *Journal of Agrarian Change*, 20 (1): 98-112.
- Savcı, M. (2012). Çay İşletmelerinde Üretim Maliyetlerinin Değer Zinciri Analizi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Selwyn, B. (2016). Global Value Chains and Human Development: A Class-Relational Framework. *Third World Quarterly*, 37(10), 1768-1786.
- Schmitz, H. (2005). *Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners*. Geneva: International Labour Organisation.
- Stamm, A. ve Drachenfels, C. V. (2011). *Value Chain Development: Approaches and Activities by Seven UN Agencies and Opportunities for Interagency Cooperation*. Geneva, Switzerland: International Labour Office.
- Swandi, I., Jonna, R. J. ve Foster, J. B. (2019). Global Commodity Chains and the New Imperialism. *Monthly Review*, 70 (10), 1-24.
- UNIDO, United Nations Industrial Development Organization (2009). *Value Chain Diagnostics for Industrial Development: Building Blocks for a Holistic and Rapid Analytical Tool. Working Paper*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization.
- Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System, Vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1994). Development: Lodestar or Illusion? İçinde: L. Sklair (der), *Capitalism and Development*, Londra: Routledge, 3-20.
- Wallerstein, I. (2000). Introduction to Special Issue on Commodity Chains in the World Economy, 1590 to 1790. *Review*, 23(1), 1-13.
- Webber, C. M. ve Labaste, P. (2010). *Building Competitiveness in Africa's Agriculture: A Guide to Value Chain Concepts and Applications*. Washington DC: World Bank.